आर्थिक विकास व पुनरुत्पादन

सरिता रावे

भारतातील गरिबी व मागासलेपण याचे कारण ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांनी [illegible] भारताची करीत असलेली लूट असे समीकरण १९४७ पर्यंत होते. स्वातंत्र्य मिळाले, १९५१ पासून नियोजनाला आरंभ झाला, नवीन उद्योगधंदे उभारले, धरणे बांधली परंतु गरिबी व बेकारी ह्या प्रश्नांचे गांभीर्य वाढतच गेले. याचे कारण उघड होते. देशातील अर्थसत्ता व राजसत्ता मोठे उद्योगपती, बडे जमीनदार व शेतमालक यांच्या हातात होती, परकीय भांडवलाचे वर्चस्व टिकून होते, त्यामुळे देशातील साधनसंपत्तीचा उपयोग परकीय उद्योग व देशातील मोठे उद्योगपती, व्यापारी, जमीनदार यांचा 'नफा' वाढेल अशा पद्धतीने मुख्यतः केला जात होता. परिणामी देशातील प्रत्येक प्रौढ नागरिकाचा रोजगाराचा हक्क, किमान जीवनमान मिळण्याचा हक्क डावललेलाच राहिला आणि श्रीमंती व गरिबीचे ध्रुवीकरण होत राहिले. वास्तविक पहाता देशातील गरिबी व वाढती बेकारी याचे मुख्य कारण संपत्तीचे केंद्रीकरण हे होय. परंतु गरिबांचे कुटुंब आटोपशीर नसते, म्हणजे सामान्य लोकच आपआपल्या गरिबीला जबाबदार आहेत असा युक्तिवाद करून लोकांची दिशाभूल केली जाते आणि सरकार आपल्यावरील जबाबदारी झटकून मोकळे होते.

लोकसंख्यावाढीमुळे दारिद्र्य बेकारी आहे का?

१९६५ नंतर देशासाठी कुटुंबनियोजन, गरिबी हटवण्यासाठी कुटुंबनियोजन अशा घोषणा देऊन लाल त्रिकोनांनी खेडोपाडीच्या भिंती रंगल्या आणि 'लहान कुटुंब सुखी कुटुंब' याचा प्रचार नभोवाणी आणि इतर जनमाध्यमातून जोरात होऊ लागला. सरकारी अधिकाऱ्यांना कुटुंब नियोजनासाठी करण्याच्या शस्त्रक्रियेची लक्ष्ये (टारगेट्स्) नेमून देण्यात येऊ लागली. ती पुरी करण्यासाठी त्यांच्यावर दडपण येऊ लागले आणि ते लोकांवर दडपण आणू लागले. १९७६ मध्ये तर 'सक्तीची नसबंदी' विधेयक महाराष्ट्रात पुढे आले.

आज कुटुंब नियोजनाच्या सक्तीची हवा नसली तरी देशाची डबघाईला आलेली अर्थव्यवस्था, भडकते भाव, वाढती बेकारी या प्रश्नांचे खापर लोकसंख्येच्या प्रश्नावर फोडण्यात येत आहे. अशा मांडणीचा खरे खोटेपणा एकदा पारखून घ्यायला हवा.

उदाहरणादाखल आपण अन्नधान्याचा प्रश्न घेऊ. स्वातंत्र्योत्तर काळात अन्नधान्याच्या उत्पादनात दरवर्षी सरासरीने २.९ टक्के वाढ झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळाच्या तुलनेत हा वेग खूपच चांगला आहे. अजूनही भारतातील शेती बरीचशी मागासलेली आणि पावसावरच अवलंबून आहे हे खरे. पण तरीही बऱ्यापैकी पाऊस पडला, तर भारतातील प्रत्येक माणसाचे पोट भरेल, इतपत धान्य भारतात जरूर पिकते.

पण धान्य बाजारात जरी असले तरी ते विकत घेण्याची ऐपत कष्टकरी जनतेत नसते. कारण त्यांना वर्षभर रोजगार मिळत नाही. अपुरी मजुरी मिळते. याचा अर्थच असा की सर्वसामान्य जनता अर्धपोटी रहाण्यामागे खाणारी तोंडे वाढणे हे महत्वाचे कारण नसून उत्पन्नाचे व त्यामुळे अन्नधान्याचे असमान व अन्याय्य वाटप हेच महत्वाचे कारण आहे.

बेकारीच्या बाबतीतही आपल्याला अशीच परिस्थिती आढळून येते. जितक्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध होत जातो त्याहून जास्त प्रमाणात लोकसंख्या वाढल्याने बेकारीचा प्रश्न निर्माण होतो असे म्हटले जाते. पण लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक वेग २.५ टक्के आहे, अन् यापेक्षा बेकारी खूपच अधिक वेगाने वाढत आहे. बेकारांची संख्या १९५६ मध्ये ५३ लाख होती तर १९७६ मध्ये ती झाली २७५ लाख झाली. यावरून हेच दिसते की बेकारीच्या प्रश्नाचे खापर निव्वळ लोकसंख्या वाढीच्या प्रश्नावर फोडणे योग्य होणार नाही.

लोक अडाणी आहेत म्हणून ?

कुटुंबातील, विशेषत: स्त्रीच्या स्वास्थ्यासाठी आटोपशीर कुटुंब आवश्यक आहे, हे निर्विवाद. पण भारतात छोट्या कुटुंबाचे मूल्य रुजलेले नाही, याचे मुख्य कारण लोकच अडाणी आहेत हे नसून इथले दारिद्र्य हे आहे.

तळागाळातील समाजाची कौटुंबिक परिस्थिती अतिशय निकृष्ट असल्याने बालमृत्यूचे प्रमाणही अधिक असते. ज्या कुटुंबात बालमृत्यूचे प्रमाण अधिक असते त्या कुटुंबात अधिक मुले जन्मतात असे आकडेवारीने सिद्ध झाले आहे. 'कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या मर्यादित झाल्यामुळे प्रत्येकासाठी अधिक खर्च करणे शक्य होते म्हणून एकूण जीवनमान उंचावते.' हे कुटुंब-नियोजनाच्या प्रचारात नेहमी वापरण्यात येणारे विधान फक्त ठराविक उत्पन्न असणाऱ्या पांढरपेशांच्याच बाबतीत खरे ठरते. कारण एक तर या स्तरात बालमृत्यूचे प्रमाण मर्यादित असते आणि दुसरे म्हणजे पहिली काही वर्षे मूल फक्त शिकत असते. किमान पहिली पंधरा वर्षे मुलांचा भार आईवडिलांवर असतो. याउलट श्रमिक वर्गात बालमृत्यूचे प्रमाण अधिक असल्याने चार मुले जन्माला आली तर अनेकदा त्यातली दोनच हाताशी लागतात, आणि दुसरे म्हणजे पाचव्या सहाव्या वर्षापासून मूल आईवडिलांना मदत करू लागते. त्यामुळे त्या मुलाचा आईवडिलांवर एवढा भार असत नाही. अशा परिस्थितीत 'छोटे कुटुंब सुखी कुटुंब' ह्या घोषवाक्याला काय अर्थ आहे ?

या संदर्भात केरळ आणि उत्तर प्रदेश यातील आकडेवारी बरेच काही सांगून जाते. केरळमध्ये आज जननाचे प्रमाण दर हजारी २८ आहे तर उत्तर प्रदेशात ते ४० आहे. आर्थिक सामाजिक परिस्थितीत केरळमध्ये भारतातील इतर राज्यापेक्षा लक्षणीय फरक आहेत. केरळमध्ये स्त्रियांमधील साक्षरतेचे प्रमाण १९७१ साली ५४ टक्के होते तर अखिल भारतात फक्त १९ टक्के स्त्रिया साक्षर होत्या. केरळमध्ये ग्रामीण भागात जास्त प्रमाणात आरोग्यसेवा उपलब्ध आहे. किमान वेतनाचा हक्क शेतमजुरांनी बजावला आहे व सरकारी यंत्रणेमार्फत धान्याचे वाटप सार्वत्रिक होते. १९७२ मध्ये दरहजारी बालमृत्यूचे प्रमाण केरळात ६३ होते तर उत्तर प्रदेशात ते २०२ एवढे होते. अशा रीतीने शिक्षण, आरोग्य व आर्थिक पातळीवर काही किमान सुधारणा केरळमध्ये घडल्या आहेत व बालमृत्यूचे आणि जननाचे प्रमाण कमी झाले आहे.

कष्टकरी स्त्रीचे जीवन

आज भारतातील कष्टकरी वर्गातील स्त्रीचे जीवन-चक्र कसे असते ? खेडोपाडीच्या शेतमजूर कुटुंबाचा विचार केला तर मुलगी जरा मोठी झाली की लहान भावंडांचा सांभाळ, घरकामाला मदत, लाकूडफाटा गोळा करणे अशा कामांच्या रगाड्याला ती जुंपली जाते. मुलगी वयात आली की तिची जोखीम आई वडिलांना वाटू लागते. आणि १४।१६ व्या वर्षी तिचे लग्न केले जाते. घरकाम व मोलमजुरी याबरोबर गरोदरपण आणि बाळंतपण, लहान मुलांना सांभाळणे याही जबाबदाऱ्या तिच्यावर पडतात. आणि या चक्रातच तिचे सारे आयुष्य जाते. शेतकरी वर्गात थोडी बरी परिस्थिती असेल तर मुलगी ४।६ इयत्ता शिकते. अक्षर ओळख करून घेते इतकेच. पण पुढील जीवन-क्रमात त्यामुळे सहसा बदल होत नाही. शिक्षण-नोकरीची संधी नसल्याने लवकर लग्न होते आणि मुलांना जन्म देणे हीच स्त्री-जीवनाची इतिकर्तव्यता राहाते.

ह्या चक्रातून बाहेर पडायचे तर काय करावे लागेल? प्रथम स्त्रीचा रोजगाराचा हक्क मान्य झाला पाहिजे. याचा अर्थ तिने पाट्या टाकण्याचे काम जन्मभर करत राहावे असा मात्र नाही. नाहीतर घरातही तेच तेच कंटाळवाणे बुद्धीला गंज चढवणारे घरकाम आणि बाहेरही पाट्या वाहण्याचे काम ह्या चरकात स्त्रीची जन्मभर पिळवणूकच होत राहील. यासाठी स्त्रीचे शिक्षण व कसब वाढविण्यासाठी निरनिराळ्या तऱ्हेच्या सोयी सवलती उपलब्ध केल्या पाहिजेत. नुसतेच शाळेचे शुल्क माफ करून भागणार नाही. त्याबरोबर पुस्तके व इतर सामग्री पुरविली पाहिजे. एवढी सोय केली तरीही आज गरीब कुटुंबातील मुलींना घरकाम व मजुरीच्या कामात आईला मदत करावी लागत असल्याने तिला शिक्षण घेणे जमणार नाही. यासाठी आई वडिलांना पुरेसा रोजगार मिळाला पाहिजे. लहान मुलांना

सांभाळण्याची सोय झाली पाहिजे. आणि ग्रामीण भागातील पाणी पुरवठा व इंधन पुरवठा यात सुधारणा व्हावयास हवी. तरच मुलीला शाळेत जाण्यास फुरसत मिळू शकेल. आज मुलगी जरी शिकली तरी खेडेगावात तिला आपल्या शिक्षणाचा उपयोग नोकरी धंदा करण्यासाठी होत नाही. आर्थिक विकासाबरोबर शेतीचे आधुनिकीकरण होऊन निरनिराळी कसबे, शिक्षण याची निकड निर्माण व्हावी तरच त्यामध्ये नवशिक्षित मुली व मुले यांना काम धंदा मिळू शकेल. तसेच पाटच्या टाकण्याचे कामही आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये कमी होईल. या दोनही दृष्टीने ग्रामीण भागात शेती सुधारणा, जोड धंद्याची वाढ, उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन यांचा विकास व्हावयास हवा.

हे भारतात का होत नाही ? आज भारतात जमिनीची खाजगी मालकी असल्याने व्यक्तिगत पातळीवर जमीनमालकाच्या आर्थिक बळाप्रमाणे शेती सुधारणा होत आहेत. पण त्याने खेड्यातील सर्व शेतजमीन, पाणी, जंगलजमीन इत्यादींचा साकल्यान विचार होत नाही. त्यामुळे त्या सुधारणा एकांगी होतात. मोठ्या जमीनमालकांना फक्त त्याचा भरपूर आर्थिक फायदा होतो. परंतु शेतमजूर हे जन्मभर शेतमजूरच राहतात. जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण आणि एकत्रित नियोजन हे ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.

त्याचबरोबर परकीय कंपन्या व भारतातील मक्तेदारी उद्योग ह्यांच्या वाढीवर आळा घातला पाहिजे. कारण त्यांचेजवळ भांडवल मोठ्या प्रमाणात केंद्रित असल्याने नवनवीन उत्पादन सुरू करणे, आक्रमक पद्धतीने जाहिरातबाजी याद्वारे बाजारपेठांवर ताबा मिळविणे त्यांना सहजी शक्य होते. व ग्रामीण विभागातील लहान उद्योग त्यांना तोंड देऊ शकत नाही. म्हणून ग्रामीण भागाच्या [illegible] विकासाच्या दृष्टीने मक्तेदारी उद्योगांवर नियंत्रण आवश्यक आहे

आर्थिक पुनर्रचनेचे महत्व

अशा रीतीने आर्थिक पुनर्रचनेचा कार्यक्रम हाती घेतला तर त्यामध्ये शिक्षण व कसब याला निश्चित स्थान मिळेल. तसेच कामधंद्याची संधीही वाढेल. स्त्रीला सामाजिक उत्पादन प्रक्रियेत सहभागी होणे शक्य होईल. आर्थिक परावलंबन दूर झाले तर पारंपारिक कौटुंबिक व सामाजिक दडपणे यातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न ती करू शकेल. स्त्रीच्या जीवनात शिक्षणाला निश्चित स्थान मिळाले की त्याबरोबर लग्नाचे वय वाढू शकेल. स्त्रीचे जीवन चूल आणि मूल या सीमित वर्तुळातून बाहेर पडेल आणि व्यापक आर्थिक सामाजिक व्यवहाराच्या संदर्भात ते आकार घेऊ लागेल. अशा नवनव्या जबाबदाऱ्या स्वीकारल्यानंतर सहाजिकच मुलांची व घराची जबाबदारी मर्यादित करणे हेही आलेच.

आर्थिक पुनर्रचनेचा कार्यक्रम आणि शिक्षणाच्या सुविधा वाढविण्याबरोबरच आरोग्याच्या सुविधा वाढविणेही आवश्यक आहे. आर्थिक स्थिती सुधारल्याने स्त्रियांना व मुलांना सकस व पुरेसा आहार घेणे शक्य होईल. व त्यांनी प्रकृति निकोप होण्यास मदत होईल. त्याचबरोबर आरोग्याच्या सोई उपलब्ध झाल्या की बाळंतपण अधिक सुरक्षित होईल. तसेच बालमृत्यूचे प्रमाण कमी होईल. त्यामुळे स्त्रीवरील जननी म्हणून आज पडणारा भार कमी होईल.

आज म्हातारपणचा आधार म्हणून मुलगा असला पाहिजे अशी निकड बहुसंख्य कुटुंबांना वाटते. वास्तविक पाहता म्हातारपणाची जबाबदारी समाजाने उचलणे आवश्यक आहे. आज समाजवादी देशांत व पाश्चिमात्य देशांत ही सोय झालेली आहे. ही सोय झाली तर केवळ मुलगा व्हावा म्हणून अधिक मुलांना जन्म देण्याची स्त्रीवर पाळी येते ते दडपण राहाणार नाही. थोडक्यात वृद्धापकाळची सोय, मुले जगण्याची शाश्वती, स्त्रीला सामाजिक उत्पादनातील अर्थपूर्ण सहभाग इत्यादींपुळे स्त्रीची पुनरुत्पादनाची जबाबदारी मर्यादित होईल.

अशा [illegible] विकासाच्या क्रमात स्त्रीचे [illegible] स्थान व [illegible] बदलले तर कुटुंबनियोजन हे [illegible] स्त्री-मुक्तीचे एक साधन होईल.

◆◆